

КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА ГОЛЛАНДСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ (Ю. ЛІПСІЙ, Г. ГРОЦІЙ)

© Христина Хвойницька, 2011

Проаналізовано концепцію природного права голландських учених Ю. Ліпсія та Г. Гроція. Розглянуто специфіку формування та розвитку природно-правових ідей XVI–XVII століть та виявлено, що природне право у творчості голландських мислителів ототожнене з розумною людською природою і зумовлене прагненням людини до спілкування.

Ключові слова: природне право, розумна природа, здоровий глузд, спілкування.

Khrystyna Khvoynytska. The Concept of Natural Law by Netherlands Thinkers (Justus Lipsius, Hugo Grotius).

The article analyzes the concept of natural law by Netherlands scientists J. Lipsius and H. Grotius. Is examined the specific character of formation and development naturally of the lawful ideas XVI–XVII of centuries. Natural law in the works of Netherlands thinkers identified with reasonable human nature and caused by human desire to communicate.

Keywords: natural law, reasonable nature, common sense, communication.

Фундаментом демократії є природне (природжене) право – сукупність загальнообов’язкових норм (правил) поведінки, дотримання яких забезпечує рівні можливості існування та розвитку кожної людини у суспільстві. Концепція природного права започаткована у вченні Платона про ідеальну державу, в якій право та мораль мають універсальну, або абсолютну природу, оскільки ґрунтуються на ідеї добра, або блага, що втілюється у розмаїтих варіантах і проявах земного буття. У культурі Нового часу, особливо в епоху Просвітництва, концепція природного права мала велике значення для обґрунтування республіканських форм правління, а також сприяла захисту ідеї рівності всіх громадян у суспільстві та їхніх прав на економічні, політичні й релігійні свободи. Актуальність осмислення цієї концепції зумовлює сучасна українська дійсність, адже йдеться про розгортання демократії у посттоталітарній країні, що шукає шляхи до справжньої цивілізованості.

Концепція природного права сьогодні все частіше стає предметом розгляду фахівців різних наукових напрямів, зокрема психології, культурології, соціології, політології, а також філософії (М. Патеї-Братасюк, І. Майданюк, А. Карась та ін.) та юриспруденції (В. Нерсисянц, Д. Керимов, С. Алексєєв, В. Бачинін, В. Четвернін, В. Шкода та ін.). Науковці досліджують сутність природного права як універсальну та загальнообов’язкову основу побудови громадянського та демократичного суспільства.

Мета статті полягає в осмисленні витоків концепції природного права людини як певних можливостей (фізичних, економічних, політичних, культурних, особистісних), що забезпечують гідне існування людини як фізичної, культурної та політичної істоти, її збереження й розвиток як індивідуальності й особистості, з власним психоемоційним світосприйняттям. Для цього звернемося до концепцій природного права голландських філософів XVI–XVII ст., чиї праці започаткували осмислення природного права людини у суспільстві Нового часу, – Юста Ліпсія (1547–1606) та Гуго Гроція (1583–1645).

Спадщину Ю. Ліпсія і Г. Гроція активно вивчають у Бельгії, Нідерландах, Німеччині. У Росії їх твори аналізують переважно політологи та історики філософії, зокрема О.Е. Новікова підготувала до друку переклад з латинської мови “Політики” Ю. Ліпсія [3], а твір Г. Гроція “Про право війни і

миру” опублікований 1956 р. у російському перекладі, перевиданий у 1994 р. [1]. В Україні ідеї цих голландських мислителів досліджував М.Рогович в контексті історико-філософських взаємин доби Ренесансу [5, с. 155–197], їх вчення увійшли до підручників з філософії права [6, с. 74–76].

Філософські ідеї Ю. Ліпсія та Г. Гроція формувалися й розвивалися в період, коли у Голландії закладались основи новочасної філософії держави і права, адже саме наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. ця країна стала провідною у Європі в духовному, економічному та військовому аспектах. Німецький дослідник Г. Острайх вважає, що саме звідти “сучасне природне право вирушило... по Європі у свій переможний похід, який був підготований перемогою нестоїчної філософії” [5, с. 176]. Загальновідомо й те, що саме Ю. Ліпсій є засновником течії нестоїцизму в європейській філософії, яка у його творах популяризувалась як філософсько-політична доктрина, що полягала у спробах сперти новочасну теорію державної влади на етичні засади римського стоїцизму. Свідчить про це активне перевидання ще за життя філософа його твору “Політика”, а також забороненої інквізицією “De constantia” (“Про стійкість”). До 1600 р. вони поширювались у Європі п’ятьма мовами – голландською, французькою, англійською, німецькою, польською. В Україні читали, крім латинського оригіналу, польський переклад [5, с. 180]. Твір “Політика” до поч. XVII ст. видавався 75 разів і практично став підручником кількох поколінь європейців для вивчення суспільно-політичних процесів Просвітництва (Ш. Монтеск’є, П. Гасенді, Ф. Вольтер). Серед його прихильників – Ф. Бекон, Б. Спіноза, М. Монтень, діячі Просвітництва [5, с. 180]. Праця Ю. Ліпсія “*Monita et exempla politica...*” вже у 1674 р. вийшла 40-м виданням [5, с. 181].

Серед опрацьованих голландських філософом ідей античної спадщини було стоїчне вчення про розумне життя, узгоджене з природою, про необхідність панування розуму над афектами-почуттями, про природну доброзичливість людських істот, що забезпечує їм мирне й щасливе співіснування. Основою для “Політики” Ю. Ліпсія стало етичне вчення стоїків, ґрунтоване на волі як незворушній силі душі, як силі характеру, керованій “здоровим глуздом”, розумом і такою, що не пасує перед стражданням. Однією з рушійних моральних сил раннього абсолютизму було переконання, що правитель держави не є необмеженим деспотом, а є лише виконавцем історичної необхідності, знярядям у руках долі.

Найдалекосяжнішим у європейській філософії виявилось вчення Ю. Ліпсія про “природне право” та “природний закон”, що заклало підвалини новочасної буржуазної, революційної на той час, теорії держави і права, зокрема “права народів” (міжнародного права), “людського права” тощо. Наслідуючи засади стоїчної філософії, голландський мислитель визнав розум індивіда єдиним критерієм моральності чи аморальності поведінки, законності чи незаконності людських вчинків. Таким вченням він фактично ототожнив мораль і право (закон), перетворивши ці поняття на дієві, активні фактори формування світогляду людини Нового часу. “Природне право” Ю. Ліпсій трактує як “право збереження життя”, його джерелом є сама “природа”, тобто розум людини. Вказівки та настанови “природи”, або, вживаючи термінологію автора вчення, “актуальні вказівки свідомості або совісті” (*constantiae*) і є “природний закон”, його можна розглядати і як “іскру здорового глузду”, що виконує роль судді й визначальника добрих чи поганих, моральних чи аморальних вчинків: “Визначення совісті як “наявної в людині іскри правильного розуму, судді й вказівника добрих і поганих вчинків” вказує на те, що пером нідерландського професора керували ідеї римського стоїцизму (Gerhard Oestreich) [7, с. 46].

У науковій літературі Ю. Ліпсій відомий як видатний гуманіст, блискучий філолог і систематизатор нестоїцизму. Його діяльність як викладача й письменника була спрямована у практичне життя: “Він, як видно, згодом не пише жодного рядка, не маючи наміру цим вплинути на навколишній світ та поведінку нащадків, виховати їх на зразках античності [7, с. 42].

Твір “Політика” (1589), популярний у Європі ще за життя автора, складається із шести книг: дві перші трактують владу правителя як моральний лад, третя й четверта розглядають державу як владний порядок і політичний устрій, а п’ята й шоста стосуються засобів зовнішньої й внутрішньої політики. Підкріплена рясним цитуванням античних авторів – грецьких і римських, першими серед яких є Платон, Арістотель, Фукидід, Тацит, Сенека і Цицерон, теорія держави Ю. Ліпсія висвітлює не так теоретичні питання суспільного договору, як безпосередню науку життя і практичне мистецтво управління, покликана допомагати активному державному діячеві.

Служба володаря найвеличніша й найшляхетніша, однак вона обтяжена винятковою відповідальністю. Мудреці й філософи повинні підтримувати володаря, у його справах “присвічувати йому смолоскипом цілющої науки”, задля завдань спільного блага й загальної користі, поєднуючи силу й стриманість, владу й поміркованість, оскільки вони здійснюють управління заради людей, для їхнього блага.

У першій книзі “Політики” Ю. Ліпсій розглядає моральні підвалини громадського життя як життя в суспільстві для взаємної вигоди або користі. Головні керманічі в цьому житті – мудрість і чеснота (*prudential et virtus*). Чеснота як властивість людини гарантує стійкість у випробуваннях буття, тоді як все інше підпорядковане удачі (щастю). Чеснота складається з чесності й побожності, що підпорядковують собі фатум і совість. Автор “Політики” переконує, що покійрно й без нарікань слід сприймати долю, однак і сама людина повинна трудитись, докладати зусиль, щоб досягти щастя. Визначення совісті як “наявної в людині іскри правильного розуму (*ratio recta*), судді й вказівника добрих і поганих вчинків” вказує на прихильність Ю. Ліпсія до ідеалів римського стоїцизму [7, с. 48]. Справжнє мистецтво життя ґрунтується на мудрості, що означає здатність людини до правильного судження. Вона не є догматичною, а спирається на досвід та історію, практику повсякдення і пам’ять.

У другій книзі йдеться про державу і взірць правителя. Мета влади – це громадське добро, вигода підлеглих, їх безпека і здоров’я, що гарантоване тоді, коли правитель дбає про підлеглих, а не про себе самого. І володар, і підлеглі повинні керуватися мудрістю й чеснотою, а володар має бути бездоганним зразком. Він керується законами, а не власним бажанням чи примхою. Законодавство забезпечує однакове право для всіх громадян, без огляду на особу, однаково охороняє “мале і велике”. Європейське законодавство, вважає Ю. Ліпсій, потребує реформування – “поряд із Сонцем справедливості повинен сяяти Місяць добра”. Найлюдянішою з усіх чеснот є поміркованість. Окремим розділом (14) виділено таку чесноту, як вірність, очевидно, вірність природному праву, яка не могла бути проігнорована ні щодо еретиків, ні щодо ворогів під час війни. Німецький дослідник творчості Ю. Ліпсія переконаний, що “цим лейденський професор виразив аксіому, що в конфесійну епоху визнавалась не всюди. А хіба не вивчав він в Лювені під час своїх правничих студій іспанське природне право?” [7, с. 52].

На засадах природного права, етичних чеснот – мудрості, гостроти розуму, щирості, постійності й наполегливості, стриманості – розробляє автор “Політики” істотні й далекоглядні твердження для носіїв світської державної влади у книзі третій. Четверта книга детально висвітлює змістовий бік державного управління, а дві останні стосуються воєнних проблем. Оскільки автор “Політики” детально описав усі складнощі внутрішніх і зовнішніх владних відносин, то його твір став популярним підручником для всіх європейських правителів. Ю. Ліпсій створив теорію політичної влади, побудовану на міцній і стійкій моральній основі, і переконав, що лише на цій основі правитель може утвердитись у зовнішньому світі. Ця основа – природне право.

Учнем і спадкоємцем ідей, продовжувачем наукової справи Ю. Ліпсія був серед інших і Гуго Гроцій, голландський учений-гуманіст, державний діяч, основоположник новочасного державного й міжнародного права, відомий теоретик філософії права, автор низки суспільно-політичних та художніх творів, історіограф Голландської республіки. Саме цей мислитель, глибоко усвідомивши ідеї свого вчителя, “перетворив римську стоїчну систему філософії й політики на те... природне право, яке стало основою новітньої виразно антихолостичної, антиарістотелівської науки XVII ст”. [5, с. 185].

Основним твором Г. Гроція, який вразив Європу глибиною аналізу природного права і пов’язаних з цим поняттям проблем політичного життя, є праця “Про право війни і миру” (1625), у якій автор відокремив природне право від права позитивного, яке своєю чергою поділяється на право Боже і право людське на підставі розрізнення природного права і права встановленого. Право встановлене – це і Боже, і людське. Воно може змінюватися з часом і залежно від обставин, його джерелом може бути воля Бога або воля людей. І Боже, і людське право, як волевстановлюване, докорінно відрізняється від природного права, джерелом якого є природа людини, сутність якої полягає в її розсудливості (розумі). У російському перекладі праці Г. Гроція читаємо: “Право природне є приписом здорового глузду, відповідно до якого та чи інша дія, залежно від її відповідності або суперечливості найрозумнішій природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною; а отже, така дія або заборонена, або ж дозволена самим богом, творцем природи” [1, с. 71].

Із подальшого тексту видно, що мислитель проводить чітку грань між природним правом як таким, що “прописаний самим богом”, і правом, встановленим людиною чи божою волею: “Цією ознакою таке право відрізняється не лише від людського права, але і від права, встановленого божественною волею, оскільки останнє наказує або забороняє не те, що саме по собі і по самій своїй природі є належне або ж неналежне, але те, що недозволене лише через заборону і що поставлене в обов'язок через припис” [1, с.71].

Для розуміння природного права, вважає Г. Гроцій, важливо враховувати, що часто це поняття використовують у переносному значенні, маючи на увазі те, що не відкидається природним правом, наприклад, називають справедливим позбавлене будь-якої несправедливості. Навіть трапляються випадки зловживання цим поняттям, оскільки природне право часто ідентифікують з тим, що розум визнає гідним або найкращим, хоча й необов'язковим. Отже, природне право властиве божественній природі людини, воно абсолютне, раз назавжди встановлене і незмінне. “Природне право, з іншого боку, настільки непорушне, що його не може змінити навіть сам бог”, – переконує Г. Гроцій [1. с. 72]. Хоча Божа всемогутність безмірна і всеохопна, проте можна виділити й щось таке, чого вона не досягає, наприклад, Бог не може зробити, щоб двічі два не дорівнювало чотирьом, так само він не може зло за внутрішнім смислом перетворити на добро. Джерелом природного права Г. Гроцій проголошує контрольоване розумом природне прагнення людини до спілкування з метою захисту свого життя – прагнення, незалежне від будь-якої волі, навіть волі Бога. У реальному житті природним правом людини, на думку Гроція, є вибір (вказівка) здорового глузду, завдяки чому та чи інша дія, залежно від її відповідності чи невідповідності розумній людській природі, визнається або морально ганебною, або морально виправданою (необхідною). Отже, зміст природного права визначає сама людська сутність – розумна природа, а не “довільне” рішення людей, чи навіть Бога, оскільки й він не може зробити так, щоб явище суперечило своїй суті, – морально ганебне чи зло залишається таким, а морально добре є саме таким у будь-який час і в будь-яких умовах. Г. Гроцій твердо переконаний, що природне право настільки вичерпно узгоджується з розумною, прихильною до іншого природою людини, що коли б його не дотримувались, то люди ніколи б не змогли стати спокійними, взаємно ввічливими і не змогли б жити мирною спільнотою [1, с. 73–74].

Г. Гроцій зауважує, що є певні правила природного права, які прописують будь-що не прямо й безпосередньо, а з огляду на певний стан речей. Наприклад, спільність майна була природною доти, доки не виникла приватна власність: так само це стосується здійснення свого права силою до впровадження громадських законів [1. с. 72]. Теоретик природного права твердить, що не можна вважати правильним розділення природного права на спільне для людей і тварин та на суто людське, що називалось правом народів, як це прийнято було у зведенні римського права. Тварини керуються інстинктом, і лише людина здатна усвідомлювати природне право як всезагальну основу поведінки – “першоначала” природного життя. Свої думки учений підтверджує цитатами із творів римських авторів, зокрема із Лактанція: “Ми спостерігаємо, що всім тваринам, позбавленим розуму, сама природа вселяє прагнення до самозбереження. Бо вони шкодять іншим заради власної вигоди, тому що не знають, що шкодити є зло. А оскільки людині доступне пізнання добра і зла, то вона утримується від заподіяння шкоди іншим, навіть на шкоду самій собі” [1, с. 73]. Підставою для висновку, що людське співжиття можливе на основі природного права, є слова Полібія про те, що рід людський відрізняється від тварин притаманним йому “умом та розумом”, що спричиняє осуд вчинків, які не властиві людській природі.

Доказом існування будь-чого із сфери природного права є або його стосунок до першоначала, або до пов'язаних з ним наслідків. Доказ апіорі (із першоначал) полягає у з'ясуванні необхідної відповідності чи невідповідності будь-якої речі розумній та суспільній природі. А доказ апостеріорі (від наслідків) не повністю достовірний, а лише вірогідний, і полягає у в'ясненні природного права через пошук того, що визнається таким всіма, принаймні цивілізованими народами, тобто загального сенсу (спільного змісту). Авторитетні думки з цього приводу античних авторів Г. Гроцій завершує словами Арістотеля: “Притаманну людині природу варто спостерігати в тих, хто вчиняє добре і відповідно до природи, а не в тих, чия природа викривлена” [1, с. 74].

У своєму творі “Про право війни та миру” Г. Гроцій ставить важливе з погляду природного прагнення людей до мирного співжиття запитання: чи суперечить війна природному праву і чи взагалі війна може бути справедливою? І відповідає: природне право не заперечує війни, наводячи низку доказів, зокрема: в історичному контексті можемо побачити, що перші поклики природи навіть сприяють війні з метою збереження недоторканості життя, тіла та необхідних для життя речей [1, с. 84].

Далі Г. Гроцій наводить приклад ролі природного права у питанні насилля, зокрема: “Здоровий глузд і природа суспільства... забороняють застосування не всякого насилля, а лише того, котре несумісне з самим суспільством, тобто котре порушує чуже право [1, с. 85]. Безумовно, обмеження насилля для блага кожного члена суспільства задля збереження його життя, здоров'я, майна та інших благ є доцільним та природно-правовим, але Г. Гроцій зазначає, що слід обмежувати не будь-яке насилля, а тільки те, яке несумісне з життям суспільства. Також, на думку мислителя, насилля дозволено застосовувати на противагу іншому насиллю задля збереження власного життя, майна тощо, і це, за Гроцієм, “не писаний, але вроджений закон”, тобто все, що застосовується для захисту свого тіла, є правомірним і природним [1, с. 85].

Право народів, яке Г. Гроцій називає природним правом, також, на його думку, не засуджує війни, але водночас підкреслює, що йдеться не про війну як таку, а про способи ведення війни, зокрема виникає відмінність між справедливою і несправедливою війною [1, с. 88].

Зрозуміло, що дослідження правових принципів, які стосуються природного права, Г. Гроцій не узгоджував з певними історичними умовами, оскільки джерелом цих принципів проголошувалась незмінна природа людини. Однак важливо, що аналізуючи ставлення громадян до влади, оцінюючи війну чи будь-які інші суспільні процеси і норми, автор твору “Про право війни і миру” неодмінно визначав їх відношення до природного права. Вимоги, які описав Г. Гроцій як необхідні для мирного співжиття людей у суспільстві та в природі, впливають із природного прагнення людей до спілкування, що основане на їх розумній природі.

Підсумовуючи усе вищесказане, зазначимо, що голландські мислителі Ю. Ліпсій та Г. Гроцій своїми дослідженнями природного права і ототожненням його з розумною природою людини долучилися до становлення секуляризованої етики та створили прецедент для трактування політики й юриспруденції як “моральних наук”.

1. Гроцій Гуго. *О праве войны и мира. Три книги.* – М.: Ладомир, 1994. – 868 с. 2. Новикова О. Э. *Нидерландский гуманист Юст Липсий о гражданских войнах // Культура Возрождения XVI века.* – СПб.: Институт человека РАН, 2001. – С. 90–96. 3. Новикова О. Э. *Липсий в России первой половины XVII века // Философский век.* – 1999. – № 10. – С. 146–160. 4. Нерсесянц В. С. *Философия права: либерально-юридическая концепция // Вопросы философии.* – 2002. – № 3. – С. 3–15. 5. *Філософія Відродження на Україні / Відп. ред. М. В. Кашуба.* – К.: Наукова думка, 1990. – 334 с. 6. *Філософія права / За ред. О. Г. Данільяна.* – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 270 с. 7. *Oestreich Gerhard. Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates. Zu seinem 350. Todestag. // Historische Zeitschrift.* – 181 Bd., 1956. – S. 31–78.